

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису
УДК 930.26

**Литвиненко
Роман Олександрович**

**ЗРУБНА КУЛЬТУРА БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ
(за матеріалами поховальних пам'яток)**

Історичні науки
Спеціальність 07.00.06 - археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеню
кандидата історичних наук

Київ - 1994

00756115 (P)

Відділ першої археології

Інституту археології НАН України

Науковий керівник - кандидат історичних наук В.В.ОТРОЩЕНКО

Офіційні опоненти - доктор історичних наук А.Д.ПРЯХІН
кандидат історичних наук В.В.ГЕНІНГ

Провідна організація - Дніпропетровський державний університет

Захист відбудеться "26" січня 1995 року на засіданні спеціалізованої ради Д016.47.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України (252025, м. Київ, вул.Володимирська, 3)

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (м.Київ, вул.Видубецька,40)

Автореферат розісланий 26 грудня 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради,

кандидат історичних наук

В.О.Петращенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. До недавнього часу зрубна культура (ЗК) басейну Сіверського Дінця являла собою досить неповно, якоюсь мірою навіть однобічно, досліджене явище пізньобронзового віку. В першу чергу, це обумовлювалось тим, що найбільш численні археологічні джерела, репрезентовані поховальними пам'ятками, залишалися практично невиданими і невивченими, в той час, як матеріали поселень знайшли відображення в ряді дисертацій та монографій. Таким чином, на початок 90-х років склалася парадоксальна ситуація, коли регіон, де вперше на підставі могильників була виділена ЗК, виявився одним з найменш досліджених за аналізом саме поховальних пам'яток, уявлення про які ґрунтувались на вузькотериторіальних та обмежено документованих розкопках В.О.Городцова.

Ці причини значною мірою обумовили деяку неоднозначність щодо визначення місця зрубних пам'яток Сіверського Дінця в системі зрубної спільності і тому вони розглядалися або у сукупності зі ЗК Середнього Дону, Орільсько-Самарського межиріччя, або в межах українського лісостепового чи Донського варіантів ЗК, без врахування їх локальної своєрідності. Дискусійними залишалися питання походження та хронології зрубних старожитностей Донеччини.

Першорядне значення для усунення існуючих диспропорцій та вирішення зазначених питань має всебічне дослідження зрубних могильників Сіверського Дінця на підставі якісно нових джерел. Узагальнення отриманої інформації та співставлення її з матеріалами поселень дозволяє вийти на комплексний аналіз проблеми, рішення якої пов'язане з сучасним станом досліджень пізньобронзового віку Євразійського Степу та Лісостепу.

Мета та завдання роботи. Мета дослідження полягає в систематизації та аналізі всіх поховальних пам'яток ЗК басейну Сіверського Дінця, спрямованих на виявлення їх локальної соверідності, визначення їх місця в системі зрубної культурно-історичної спільності та суміжних культур пізньобронзової доби Східноєвропейського Степу та Лісостепу. Це передбачає вирішення таких завдань: 1) висвітлення основних етапів дослідження зрубних некрополів Дінця та історіографія проблеми; 2) всебічна формально-статистична характеристика поховальних пам'яток; 3) характеристика матеріальної культури за матеріалами могильників; 4) аналіз стратиграфії курганів з метою створення періодизації пам'яток; 5) порівняльний аналіз та синхронізація пам'яток Донеччини та інших регіонів на предмет побудови схеми відносної хронології; 6) аналіз сучасних даних з питань абсолютного датування дозрубного та зрубних горизонтів Сіверського Дінця; 7) вирішення деяких питань походження та розвитку ЗК Донеччини; 8) культурно-таксономічне визначення ЗК Сіверського Дінця в межах зрубної спільності.

Джерелознавча база дослідження складається з 1280 поховань ЗК, які походять з більш ніж 300 курганів та 22 ґрунтових могильників, розкопаних новобудовними та іншими експедиціями на території сучасних Харківської, Донецької та Луганської областей. При дослідженні дозрубного горизонту використані матеріали 315 поховань культури багатопружкової кераміки (КБК). До роботи залучені архіви та фонди Інституту археології НАНУ, Інституту археології РАН, ІІМК РАН, Донецького та Київського держуніверситетів, Луганського педінституту, Донецького, Луганського, Харківського обласних та деяких районних краєзнавчих музеїв.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона являє собою перше монографічне дослідження, присвячене поховальним пам'яткам ЗК Сіверсько-Донецького регіону.

1. Вперше на засаді метода порівняльної стратиграфії розроблена хронологія, а на її підставі періодизація зрубних могильників Донеччини, що розподілені на три хронологічні етапи.

2. Вперше обгрунтовано виділення в басейні Дінця групи пам'яток покровського типу, які раніше відносилися до абашівської культури, та розвинена думка щодо їх участі в процесі складання місцевої ЗК.

3. Уточнена відносна хронологія пам'яток покровського типу з горизонтами поховань КБК і вперше з'ясоване їх територіальне співвідношення.

4. Зроблені уточнення хронології андронівських (федорівсько-черкакульських) проявлень в ЗК Дінця, що підтверджує їх відносно пізню позицію для всієї зрувної спільності.

5. Визначена неоднорідність ЗК в басейні Сіверського Дінця, що відображає певну різницю культурно-історичного розвитку регіонів Лівобережжя та Правобережжя (Донецького кряжу).

Практична цінність дисертації полягає в тому, що основні її результати можуть бути використані: при створенні узагальнюючих праць з стародавньої історії України та окремих її регіонів, для підготовки загальних або спеціальних курсів з археології та первісної історії в ВУЗах, складання Зводу пам'яток історії та культури, побудові експозицій історичних та краєзнавчих музеїв.

Апробація результатів дослідження проводилась у вигляді доповідей на засіданнях Відділу первісної археології Інституту археології НАНУ, міжнародних, республіканських, регіональних конференціях та семінарах в м. Донецьку (1986,1989), Перевальську (1988), Одесі (1989), Луганську (1990,1993), Дніпропетровську (1990,1994), Кишиневі (1990), Воронежі (1991), Саратові (1991), Харкові (1992), Санкт-Петербурзі (1993).

По темі дисертації автором опублікована 31 друкована праця.

Структура роботи складатиметься із вступу, п'яти розділів, висновків і додатку, до якого винесені примітки, список літератури та архівних джерел, таблиці, діаграми, карти та малюнки.

ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі обгрунтована актуальність теми, визначені мета та завдання дослідження, висвітлені наукова новизна і практична цінність роботи.

Розділ I присвячено історії дослідження могильників ЗК Сіверського Дінця на тлі загальнозрубної проблематики та характеристикі джерел.

Виділено 5 етапів дослідження:

I (80-ті роки XIXст.-1900р.) - перші випадкові розкопки курганів, виявлення зібганих та пофарбованих кістяків (Петри, 1888; Бранденбург, 1908). II (1901 - сер. 30-х років) - почався з виділення В.О.Городцовим пам'яток, віднесених пізніше до ЗК; накопичення джерел в ході незначних за масштабами розкопок (Локтюшев, Макаренко, Євсєєв), первісне їх узагальнення. III (сер.30-х - сер.50-х років) - відзначався припиненням польової археологічної роботи на Донеччині, за виключенням одиничних розкопок курганів (Євсєєв, Ветштгейн, Шрамко). В той же час, археологічні свідчення, накопичені за півстоліття вивчення зрубних старожитностей степів Поволжжя і Причорномор'я, дозволили зробити висновок про те, що ЗК в Північному Причорномор'ї з'явилась відносно пізно шляхом пересування зі сходу (Кривцова-Гракова, 1955). IV (сер.50-х - кінець 60-х років) - пройшов під знаком дослідження поселень в басейні Дінця (Березанська, Ліберов, Митрофанова, Пузаков, Телегін, Шрамко, Шаповалов, Чередниченко), що супроводжувалися поодинокими розкопками могильників (Післарій, Клименко, Шаповалов). Головним результатом цих та інших досліджень став висновок про появу ЗК на Україні, зокрема на Сіверському Дінці, в ранньозрубній, покровський, час (Березанская, 1959; Митрофанова, 1960; Лесков, 1967; Чередниченко, 1970, 1973). V (з поч. 70-х років до сьогодні) - багаторазове збільшення джерелознавчої бази завдяки масштабним роботам новобудовних та інших

експедицій: Донецька, Сіверсько-Донецька ІА АН УРСР (кер. Чередниченко, Гладкіх, Братченко, Післарій, Даниленко), Донецького (кер.Моруженко), Київського (кер.Бондар) та Харківського (кер.Берестнев) держуніверситетів і пов'язане з ним осмислення нових матеріалів. Найважливіми досягненнями цього періоду слід вважати виділення на Сіверському Дінці поховальних пам'яток КБК (Післарій, 1975,1983), абащівської культури (Гершкович, 1982; Березанская,1987), андронівських проявів в ЗК (Березанская, Гершкович,1983; Кузьміна, 1987), а також появу монографічних досліджень, присвячених донецьким поселенням ЗК (Шаповалов, 1983; Березанский, 1990). Поруч з цим, характеристика поховальних пам'яток ЗК Дінця, як не дивно, надавалася на підставі матеріалів В.О. Городцова (Березанская, 1981; Березанская,Чередниченко, 1985;Чередниченко,1986): бракувало узагальнюючої роботи, присвяченої могильникам, через що ЗК Донеччини була висвітлена однобічно.

Сучасний рівень розвитку археології пізньобронзового віку передбачає дослідження локальних угруповань ЗК в контексті всієї культурно-історичної спільності, а також на тлі суміжних культур Євразійського Степу та Лісостепу. В світі сказаного, комплексне вивчення ЗК басейну Сіверського Дінця, що займає з'єднуючу позицію між північним та південним ареалами зрубної спільності (Оторощенко,1994), уявляється вельми сучасним.

В розділі II подані стратиграфічні спостереження, на підставі яких будувалась відносна хронологія та періодизація поховальних пам'яток ЗК Сіверського Дінця. Можливість створення такої, досить об'єктивної, хронологічної схеми забезпечується тим, що для західних територій зрубної культурної спільності (Дніпро-Донецьке межиріччя) характерним є наявність багатьох стратифікованих курганів, що обумовлене існуванням у зрубників, поряд з основними, поширеної практики впускних поховань, на відміну від східних регіонів (Доно-Волго-Уралля), де відчувається брак фактів курганної стратиграфії.

Загальним принципом розподілення масиву поховань на хронологічні горизонти був метод порівняльної стратиграфії, відповідно з яким, стратиграфічна різночасність набувала хронологічного змісту в тому випадку, коли співставлені поховальні комплекси мали суттєву різницю в рисах поховального обряду та інвентаря, тобто відносилися до різних обрядових груп.

Аналіз стратиграфії донецьких курганів підтвердив правильність розроблених І.О.Післарієм та О.Р.Дубовською схем відносної хронології поховань КБК. Разом з тим, новий матеріал дозволив внести в них деякі додатки та уточнення. В цілому ж поховальні пам'ятки КБК розподіляються на 3 хроно-стратиграфічні горизонти. Перший (ранній) характеризується: ямними та зрубними конструкціями могил, західною та східною орієнтацією слабозібганих кістяків з різними позиціями рук, кільцевими та фігурними пряжками, випростувачами древків стріл, точильними брусками, бородавчастим та дворіжжовим намистом. Другий (середній) визначається: ямними та зрубними спорудами, західною - південно-східною орієнтацією середньозібганих кістяків з "адоративною" позицією рук, круглими плоскими пряжками з бортиком. Третій (пізній) відрізняється: ямними та підбойними конструкціями, південною - східною орієнтацією сильнозібганих кістяків в позі "адорації", овальними вигнутими пряжками з двома різновеликими отворами.

З моменту виділення в басейні Дінця поховань абашівської культури (в нашому розумінні покровського типу) в літературі ствердилась думка про їх хронологічну позицію після пам'яток КБК (Гершкович, 1982; Березанская, 1990). Іноді дослідники відзначали передування багатопружкових пам'яток абашівським (Братченко, 1985; Березанская, 1987). Стратиграфія донецьких курганів показала, що покровські поховання однозначно перекривають тільки комплекси 1 та 2 горизонтів КБК. Щодо ж стосується поховань 3-го, пізнього, горизонту, то між ними та покровськими простежено декілька випадків черезсмувної та навіть

одночасної стратиграфії. В свою чергу, пізньобагатопружкові та покровські поховання перекриваються комплексами розвинутої та пізньої ЗК. На підставі наведених фактів є змога містити обидві групи пам'яток в один хроностратиграфічний горизонт - 3-й і тлумачити як синхронні. Цю одночасність підтверджують і матеріали сіверськодонецьких поселень (Ллчівка, Капітанове-1), на яких зафіксовані шари, котловани жител та господарські ями з багатопружковою та покровською керамікою.

Покровські поховання 3-го горизонту мають такі характерні риси: переважаюча впускна стратиграфічна позиція, ямні та зрубні могильні споруди, слабозібгані кістяки з орієнтацією в північний сектор, своєрідна кераміка з "абашівськими" пережитками, ранні типи ножів з перехрестям, жолобчасті скроневі підвіски, кістяні втульчасті вироби та пряжка. На підставі стратиграфії та типології намічається виділення двох послідовних ступенів в межах покровського горизонту: раннього та пізнього. Останній, поряд зі збереженням головних покровських ознак, відрізняється втратою деяких архічних рис, набуттям більш "зрубного" вигляду: збільшення зібганості кістяків, гострорєберна кераміка, наближені до розвинутих типів ножі. В цілому покровський горизонт, 3-й в загальній схемі, відображує період становлення та раннього періоду ЗК Сіверського Дінця і, таким чином, вважається нами 1-м горизонтом ЗК.

Наступний, 4-й в загальній схемі, 2-й зрубний горизонт репрезентує пам'ятки розвинутої ЗК, які після досліджень В.О.Городцова вважаються класичними: це яскраві і виразні комплекси поховань в ямах та зрубх з орієнтацією в східний сектор, з розвинутою баночною, горщиковою та пишнорнаментованою гострорєберною керамікою, дерев'яним посудом, бронзовими ножами з перехрестям розвинутих та пізніх типів, овальні скроневі підвіски тощо. Стратиграфічні та типологічні спостереження дозволяють намітити виділення в рамках розвинутого горизонту раннього та пізнього ступенів. На пізньому ступені з'являються кам'яні скрині, гострорєберний посуд з уступом і рожево-червоним ангобом, пружкова

орнаментация, федорівсько-черкасульські прояви в обряді та керамці; розвинуті перехрестя ножів деградують, перетворюючись в невеличкі виступи-упори.

Останній, 5-й загальної схеми, 3-й зрубний горизонт відповідає пізній ЗК. Він характеризується значною кількістю впускних поховань, розповсюдженістю кам'яних курганных та поховальних конструкцій, переважно великою зібганістю кістяків, східною та південно-східною орієнтацією. В керамці виділяється гострореберний посуд зі згладженим ребром, відносна розповсюдженість пружкової орнаментациї та пізньо-федорівсько-черкасульських проявів.

Територіальне розподілення масиву зрубних поховань по виділених горизонтах виявило локальну специфіку в їх насиченості.

Лівобережжя та біляке Правобережжя Дінця: 1 горизонт - 18% поховань, 2-й - 39%, 3-й - 43%; Донецький кряж: 1-й - 1%, 2-й - 31%, 3-й - 68%. Таким чином спостерігається хронологічне неспівпадіння зрубних старожитностей Лівобережжя та Правобережжя Сіверського Дінця, яке відображує загальну тенденцію до омолодження ЗК при просуванні з півночі на південь.

В розділі III надається всебічна характеристика поховальних пам'яток по семи структурним параметрам.

Аналіз топографії показав, що основна частина курганів ЗК (90%) зосереджена на верхів'ях вододілів та краях вододільних плато. Довколпойма та глибинна вододільна зони містили відповідно лише 4% та 6% курганів. На відміну від вододільних, в довколпоймених зрубних могильниках власне курганне будівництво не відоме, оскільки використовувалися насипи попереднього часу.

Для курганных некрополів ЗК Донеччини типовим є рядове планування. При цьому зрубні насипи або продовжували курганні ланцюжки раннього часу, або ущільнювали їх, розташовуючись між уже існуючими. Нерідко носії ЗК створювали цілі курганні ансамблі з багатьох насипів складної

планіграфії та архітектури, які виконували функції не тільки некрополів, а й меморіалів та святилищ.

Про рівень курганного будівництва носіїв ЗК свідчать такі цифри: з 293 насипів, що містили 1023 поховання ЗК, 152 кургани (52%) були власне зрубними і містили 584 поховання (57%). Крім того, у 56 курганах (19%) простежено 75 досипок, що перекривали 166 поховань (16%). Відомо три форми курганних насипів: круглі (50%), овальні (42%) та гантельоподібні (8%). Найбільш розповсюджена висота курганних насипів 0,5-1,0 м.

Для правобережних кам'янистих районів Донецького кряжу, на відміну від Лівобережжя, характерна розвинута кам'яна архітектура: кромлехи та огорожі (39), панцери (31) та кам'яні насипи (6).

Типовою рисою курганів ЗК басейну Дінця слід вважати досить виразну упорядковану планіграфію поховань під насипом. Це стосується не тільки курганів з групою основних могил, а також і впускних. Відомі два типи розміщення поховань в курганах - радіальний (19 випадків) та лінійний (48). Перший слід вважати більш архаїчним, оскільки він зустрічається в курганах покровського етапу і розповсюджений на Лівобережжі Дінця. Лінійний, за яким поховання розташовані в 1-3 ряди на підкурганному майданчику або на поверхні насипу, більш типовий для розвинутого та пізнього етапів на Донецькому кряжі.

Поховальні споруди репрезентовані трьома типами: ямами (77%), зрубними (8%) та кам'яними скринями трьох груп (15%). Зазначимо, що розміри поховальних споруд навряд чи слід вважати хронологічною ознакою (Березанская, 1982; Череди́ченко, 1986), оскільки вони пов'язані з віковими та соціальними факторами. Розповсюдженість різних типів споруд неоднорідна і значною мірою залежала від природно-географічних умов: наявності дерева або каміння відповідно для зрубних та ящикних конструкцій. Тому зруби зосереджені, головним чином, на Лівобережжі та близькому Правобережжі Дінця, а кам'яні скрині та заклади - на Донецькому кряжі. Звернемо увагу і на те, що кам'яні скрині з'являються

пізніше ям та зрубів, деє наприкінці розвинутого етапу, та набувають поширення - на пізньому.

В басейні Сівєрського Дінця відомі чотири способи поховання померлого: інгумація (89,8%), розчленування (0,3%), кремація (1,7%), кенотаф (1,7%); решта поховань (6,5%) не визначені в зв'язку з поганою збережністю. Основні риси зібганого трупопокладення: лівий бік - 95%, правий - 5%. Відповідно з різницею, що намітилася, врахування орієнтації проводилось по регіонам. Для Лівобережжя: північний сектор (ПнЗ - ПнПнС) - 22%, ПнС - 26%; південно-східний сектор (ПнСС - ПдС) - 51%. Для Правобережжя: північний - 6%, ПнС - 24%, південно-східний - 69%. Таким чином, поряд з загальною переважною східною орієнтацією для обох регіонів, Лівобережжя характеризується виразною північною, а Правобережжя - південно-східною орієнтацією. Показово, що ступінь зібганості з часом дещо змінювався: ранній період - слабкий, розвинутий та пізній періоди - середній та сильний. Окрім індивідуальних, відомі колективні поховання, представлені парними (2%).

Інвентар був присутній в 95% поховань, 5% були безінвентарними. Кераміка знайдена в 95% могил, які містили 1 посудину - 81% поховань, 2 - 15%, 3 - 3%, 4 - 0,3%, 5 - 0,1%, 6 - 0,3%, 7 - 0,1%.

Інші категорії репрезентовані деякими предметами побуту, знаряддями праці та прикрасами. Зустрічаються кістки жертвних тварин (4,5% поховань) та напутньої їжі (7%). Відомі нечисленні жертвні комплекси з похованнями тварин.

Грунтові могильники. В басейні Сівєрського Дінця нам відомо 22 пункти з безкурганними, ґрунтовими, похованнями ЗК: 18 досліджені розкопками, 3 виявлені під час розвідок. Всього вони налічують 66 поховань. Майже всі могильники розташовувалися біля водоїм. В 4 випадках могильники знаходились на місцях зрубних поселень, в 5 - на більш давніх поселеннях та стоянках. Окремі самостійні ґрунтові некрополі містили 10-12 поховань, розташованих рядами. Обряд досить стійкий. Поховальні споруди - ями та

кам'яні скрині. Відомі тільки трупопокладення в зібганому стані з переважною східною орієнтацією.

Інвентар складається в подавляючій більшості з кераміки: 1 посудина - 42% поховань, 2 - 20%, 3 - 8%. Досить часто (42% поховань з керамікою) посудина знаходилась на перекритті. Посуд відрізняється бідним декором, низькою якістю виробки. Звертає увагу відносно висока доля пружкової орнаменталії (5,4%). Серед інших категорій речей назвемо одиничні випадки знахідок бронзової скроневої підвіски, кістяної проколки та двох крем'яних відщепів. Напутня м'ясна їжа зафіксована лише один раз.

Аналіз обряду та інвентаря ґрунтових могильників дозволяє відносити їх до розвинутого та пізнього етапів ЗК Донеччини.

Розділ IV присвячено характеристиці матеріальної культури за даними могильників.

Кераміка розподілена на чотири форми: банки (57%), горщики (16%), гострореберні (26%) та миски (0,2%); розглядалась за хронологічними періодами, посуд яких кількісно та якісно дещо відрізнявся.

I період: банки - 46%, горщики - 41%, гострореберні - 13%.

Привертає увагу велика кількість горщиків та рідкість гострореберних форм. Характерні, але не обов'язкові риси покровського посуду: дзвонovidність, внутрішній жолобок або виступ на шийці, відсутність закраїн дна, глибокі розчоси зубчастого штампу на зовнішній та внутрішній поверхні, черепашка в тісті. Орнамент зустрічається нечасто, відносно простий: жолобки, адавлення, зигзаг, трикутники, ромби, виконані прокресленням або крупнозубчастим штампом. Незважаючи на своєрідність, керамічний комплекс покровського періоду уже містить в собі більшість форм, які стали поширеними на розвинутому та пізньому етапах.

II період: банки - 56%, горщики - 13%, гострореберні - 31%.

Простежується стандартизація керамічного посуду, з'являються класичні гострореберні форми з багатим геометричним декором: кути, зигзаги, трикутники, ромби, меандр, спіраль, ускладнені торочками, хрестами.

Розповсюджується орнаментация відбитками шнура, плоского, мілкозубчастого штампю, зустрічається інкрустація білою пастою то вохрою. Десь наприкінці розвинутого періоду з'являються гострореберні посудини з уступом і пружкова орнаментация. Слід відмітити андронівські, головним чином алакульські, прояви.

III період: банки - 63%, горщики - 14%, гострореберні - 23%.

Гострореберний посуд втрачає ребристість, набуває опуклободі форми. Значна частина кераміки неорнаментована. Зникає декор зубчастим штампю та перетнутим шнуром, одночасно поширюється пальцьо-ногтьова та пружкова орнаментация, більш розповсюджена на Правобережжі Дінця. Слід зазначити таку особливість, як чітко виділені пізньоандронівські, федорівсько-черкасульські, елементи в формах та орнаментации, теж більш характерні для Правобережжя.

Вибори з металу знайдені в 7,5% поховань і репрезентовані бронзовими ножами, накладками та скобами дерев'яного посуду та інших предметів, чашою, прикрасами у вигляді скроневих підвісок, кілець, браслетів, сурм'яних намістин. За методикою В.С.Бочкарьова розроблена метрична схема типологічного розвитку зрубних ножів з плоским перехрестям-упором, завдяки чому отримана чітка модель досить відомого типолого-хронологічного ряду еволюції цієї категорії виробів: від ножів з неглибокими виїмками, тільки намічаючими перехрестя, до екземплярів з глибокими виїмками, відокремлюючими перехрестя від клинця.

Кістяні предмети супроводжували 1,7% поховань. Це втулки, частина з яких є верхів'ями та втоками клейнодів (Отрошенко, 1994), набори спиць та гребнів, пряжка, кільця, намістина, "гудзики", наконечники стріл, прясла, кочедиги, руків'я швайки та астрагали.

Кам'яні знаряддя походять з 1,8% поховань, репрезентовані крем'яними відщепами, абразивом, сокирою-молотком, булавою, нефритовими намістинами та підвіскою.

У розділі V розглядаються питання відносної та абсолютної хронології дозрубного та зрубного горизонтів Сіверського Дінця. Для визначення абсолютних дат виділених періодів автор спирався на західну лінію синхронізації, яка ґрунтується на хронології культур бронзового віку Центральної та Південної Європи (Терножазін, 1965; Чередниченко, 1977, 1986; Березанская, 1986). Разом з тим, приймалася до уваги сучасна тенденція поглиблення абсолютних дат європейських культур періодів ВА2-ВВ за Рейнеке і пов'язаних з ними хронологічних зміщень (Randsborg, 1991).

Низка паралелей, найважливішими з яких є дископодібні псалії, пряжки та деякі типи намистин, дозволяють співвідносити пам'ятки КБК зі східними Доно-Волго-Уральськими культурними утвореннями. 1-й, ранній, горизонт КБК Донеччини синхронізується з горизонтом пам'яток Синташта-Потапово-Утьовка, які містять архаїчні типи цільношипастих псаліїв та бородавчасте намисто (Отрошенко, 1994). 2-й, середній, горизонт КБК взагалі відповідає пам'яткам, що відносяться до розвинутої доно-вольської абашівської культури, яку характеризують комплекси поховань вейнів-колісничих з складеними, або комбінованими шипастими псаліями, орнаментованими в мікенському стилі, а також пряжками з одним або двома різновеликими отворами. Приймаючи до уваги цей синхроністичний ряд, абсолютну дату 2-го горизонту КБК можливо вивести з дати шахтових гробниць в Мікенах, а також пам'яток культури Монтеору ІС4-ІС1, з яких походять аналогічні псалії або пряжки (Лесков, 1961; Чередниченко, 1977; Кузьміна, 1980, 1994; Пряжин, Беседин, 1991; Савва, 1992 та інш.) і відповідно з новими датами середньоевропейського періоду ВА2, позначити XVII ст. до н.е. Передуючі їм пам'ятки 1-го горизонту КБК, в зв'язку з цим, можливо співвіднести з пізньою фазою середньоевропейського періоду ВА1 та датувати XVIII ст. до н.е., що знаходе підтримку серед дослідників (Шарафутдинова, 1990; Савва, 1992).

Період, до якого відносяться пам'ятки 3-го, пізнього, горизонту КБК та покровського типу, що репрезентують становлення та 1-й, ранній, період

ЗК, в цілому співвідноситься з покровським горизонтом ЗК Волго-Уралля та пізньоабашівськими, або абашівсько-зрубними пам'ятками Середнього Дону та ранньоалакульськими старожитностями. Абсолютна хронологія покровського етапу Сіверського Дінця традиційно визначається на підставі жолобчастих псаліїв, відомих тільки з матеріалів поселень. Ці псалії співставляються посліdnиками з більш-менш близькими аналогіями в пам'ятках Мадярівської культури періоду ВА2-ВВ1, Фюзешабонь часу VIII та Тосег С в Угорщині, Отомань, Ватін періоду ВА2, Монтеору ІА (Смирнов, 1961; Чередниченко, 1977, 1986). Сучасні дати цих горизонтів припадають на XVII-XVI ст. до н.е. Відповідно з датою складених шипастих псаліїв (XVII ст. до н.е.), та напрямком розвитку вузди від дископодібних псаліїв до прямокутних жолобчастих (Кузьміна, 1980, 1994), час існування останніх можливо позначити десь з кінця XVII ст. до н.е. Таку дату підтверджує знахідка бронзового ножа з наміченим перехрестям архаїчного типу в комплексі культури Монтеору ІС3-ІА: кінець XVII-XVI ст. до н.е. (Савва, 1992).

2-й етап ЗК Сіверського Дінця співвідноситься з розвинутою ЗК Середньої Волги та Дону, ранньозрубними пам'ятками Нижнього Дону та Приазов'я, маївським горизонтом Лівобережного передstepу. Для визначення абсолютних дат цього періоду деякі підстави на сьогодні дають лише ножі з плоским упором. Нижній рубіж розвинутих типів ножів обмежує дата передуючих їм покровських екземплярів, а верхній визначається на підставі ножа з Монтеору ІВ (Чередниченко, 1971, 1977). Приймаючи до уваги той факт, що в комплексах заключної фази Монтеору ІВ уже відомі кинджали з кільцевим упором, окреслюється хронологічний діапазон XV-початок XIV ст. до н.е.

3-й етап ЗК Донеччини в самих загальних рисах синхронізується з пізньорубними пам'ятками Волги, Дону та Причорномор'я. Однією з найважливіших підстав для цього, окрім іншого, є наявність в усіх перелічених регіонах федорівсько-черкаскульських проявів. Для

абсолютного датування цього періоду на Дінці в матеріалах поховальних пам'яток відсутні будь-які вагомі критерії. Поселення ж дозволяють в цілому синхронізувати пізньозрубний період Дінця на заході з культурами сабатинівка (розвинутий та пізній етап), Ноа, Кослоджені, Монтеору Пв, що відносяться до періоду ВС-ВД і датуються XIV-XIII ст. до н.е.

У висновках подано історико-культурний нарис подій другої чверті - другої половини II тис. до н.е., створений на підставі аналізу археологічних джерел. Відповідно з ними, загальний процес виникнення зрубно-культурно-історичної спільності проходив в контексті глобальних змін, результатом яких був розпад культурних угруповань середньої бронзи (абашівської, синташтинсько-потаповської, КБК) та, як наслідок розвитку волго-уральського осередку культурогенезу, виникнення зрубно-андронівського блоку культур доби пізньої бронзи (Черних, Кузьмичих, 1989; Бочкарев, 1991). Вірогідно, в світі означених процесів проходило просування з Середнього Дону в басейн Сіверського Дінця групи племен - носіїв пам'яток покровського типу (пізньоабашівських за А.Д.Пряхінін). Вони проникли на Дінець в той час, коли ця територія була зайнята населенням КБК. Катрографування синхронних пам'яток, покровського типу та пізньої КБК, виявило, що вони територіально не співпадають: перші зосереджені, головним чином, на Лівобережжі Дінця та Доно-Донецькому межиріччі, а останні, навпаки, займають Правобережжя і масово виявлені далі в Приазов'ї та Подніпров'ї. Ця ситуація тим більш наочна, якщо врахувати, що на ранньому етапі могильники КБК відомі майже на всьому Доно-Донецькому межиріччі. Вузька смуга вздовж обох берегів Дінця є своєрідною контактною зоною, в якій відомі і поселення зі змішаними багатопружково-покровськими комплексами. Таким чином, складається враження, що племена КБК в пізній період свого існування відсунулися з Донецького Лівобережжя на південь та південний захід за Сіверський Дінець. Це переміщення, очевидно, було пов'язане з просуванням з Середнього Дону покровських племен.

Описані події ми вважаємо одним з головних імпульсів появи ЗК в басейні Дінця. Таке припущення відповідає позначеним в останній час позитивним зрушенням щодо оцінки ролі старожитностей абашівської культури або пам'яток покровського типу в генезі ЗК різних регіонів (Васильєв, Кузьміна, Семенова, 1985; Чередниченко, 1986; Пряжин, Матвеев, 1988; Горбунов, 1992; Отрощенко, 1994 та інші.). Звичайно, в цьому процесі брав участь і місцевий компонент - населення КБК, але для різних територій не однаковою мірою (Чередниченко, 1986). Таким чином, в басейні Сіверського Дінця ЗК з'явилась не в сформованому вигляді (Березанская, 1986, 1990), а в стані становлення. Східні імпульси уже в посталій ЗК простежуються за присутнім у ній андронівським компонентом (Ковалева, 1981; Березанская, Гершкович, 1983; Кузьміна, 1987). Але це стосується не ранньої а розвинутої та пізньої ЗК Дінця та України в цілому (Отрощенко, 1991).

Аналіз розглянутих в роботі матеріалів дозволяє дійти висновку про неоднорідність ЗК басейну Сіверського Дінця, в якій виділяються дві групи пам'яток, умовним кордоном між якими можна вважати Сіверський Дінець. Правобережна група відрізняється складною, зокрема кам'яною курганною архітектурою, рядовою планіграфією поховань в курганах, виразною південно-східною орієнтацією померлих, відносною розповсюдженістю пружкового декору та пізньоандронівських елементів в кераміці. Лівобережні пам'ятки, навпаки, характеризуються радіальним плануванням поховань, переважливою північною орієнтацією померлих, відсутністю кам'яних конструкцій, пружкової орнаментати та невиразністю федорівсько-черкаскульських проявів. Показово, що матеріали поселень теж вказують на відмінні в матеріальній культурі Лівобережжя та Донецького кряжу. Зазначимо і неповне хронологічне співвідношення зрубних пам'яток обох регіонів. Існуючі розбіжності пов'язані з цілим комплексом причин різного роду: природно-географічних, історичних та інших. Серед них особливе значення має базовий культурний компонент, який дещо

різниця: для Лівобережжя Дінця рішучим фактором формування та подальшого розвитку ЗК слід вважати покровський імпульс мігрантів з Середнього Дону. Для Правобережного Донецького кряжу більш суттєву роль відігравала місцева КБК. На підставі існуючих фактів для культурно-таксономічного визначення ЗК басейну Сіверського Дінця пропонуємо виділити два локальних варіанти: Донецький лівобережний та Донецький правобережний.

З опублікованих по темі дисертації праць основними є:

1. Об одной из групп каменных подкурганых сооружений срубной культуры // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. конф. - Херсон, 1990. - Ч.І.-С.74-75.

2. О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донетчины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. конф.-Луганск,1990.-С.80-83.

3. Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе.-Донецк: ДонГУ,1991.-100 с. (в співавторстві з Д.П.Кравцом та В.О.Посередніковим.).

4. О хронологическом соотношении срубной культуры лесостепной Донетчины с донской лесостепной срубной культурой // Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи: Тез. докл. и матер. к конф.-Воронеж,1991.-С.78-82.

5. К вопросу о погребальном обряде сабагиновской культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в. н. э.): Тез. докл. междунар. конф.- Киев,1991.-С.131-133.

6. Памятники покровского типа в бассейне Северского Донца // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. вторых Рыковских чтений.-Саратов:СГУ,1991.-С.21-23.

7. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья // Донецкий археологический сборник.- Донецк, 1992.- Вып. 1.- С. 29-46.

8. Курган эпохи бронзы близ г. Славяногорска // Древности Северского Донца.- Луганск, 1992.- Вып. 2.- С. 101-115 (в співавторстві з С.М.Санжаровим).

9. О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северного Донца // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и матер. конф.-Харьков, 1992.- С. 145-147.

10. Культурная ситуация в Донбассе середины II тыс. до н.э. // Материалы археологического семинара.- Донецк, 1992.- Вып. 1.- С. 10-13.

11. О социальном членении погребений срубной культуры донецкой лесостепи // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны: Тез. докл. конф.-Липецк, 1992.- С. 138-140.

12. Критерии выделения памятников покровского типа в бассейне Северского Донца // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии: Тез. докл. конф.-СПб., 1993.- С. 86-87.

13. Могильник эпохи бронзы у с.Зрубное на р.Миус // Донецкий археологический сборник.- Донецк, 1993.- Вып. 3.- С. 72-93 (в співавторстві з А.О.Моруженко).

14. Курганный могильник Возрождение - II на Донетчине // РА.-1993.- №3.- С. 188-197.

15. Об одном аспекте курганного обряда срубных племен Юго-Восточной Европы // Burial mounds in South-East Europe: First international simposium.-Kazanlak, 1993.- P. 42-43.

16. Курганы срубной культуры у с.Терновое // Донецкий археологический сборник.-Донецк, 1994.- Вып. 5.- С. 114-124 (в співавторстві з В.А.Косіковим).

17. Об одной категории костяных изделий срубной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Утыс. до н.э.-V в. н.э.): Тез. докл. междунар. конф.-Тирасполь, 1994.-С.120-122 (в співавторстві з А.М.Усачуком).

18. О времени контакта носителей памятников покровского типа и культуры многоваликовой керамики в бассейне Северского Донца // Изучение древних культур и цивилизаций: Тез. докл. конф. -СПб.,1994.-С.73-76.

19. Керамический комплекс погребений покровского горизонта Донецкой лесостепи // Срубная культурно-историческая область: Матер. третьих Рыковских чтений.-Саратов: СГУ, 1994.-С.51-56.

Litvinenko R.A. Timber-grave culture of the Seversky Donets basin (over the materials by the cemeteries).

The thesis of candidate's degree of speciality 07.00.06 - Archaeology, Institute of Archaeology of Ukrainian National academy of sciences, Kiev,1994.

The basic points of the thesis are reflected in 31 scientific papers. It was established that the formation of the timber-grave culture of the Seversky Donets basin had taken place as a result of migration Pokrovsk tribes from the Middle Don and their contact with aboriginal population of multirim-ceramic culture. Two local variants of culture - Donets left-bank and Donets right-bank - are determined.

Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - Археология, Институт археологии НАН Украины, Киев,1994.

Основные положения диссертации отражены в 31 научной работе. Установлено, что формирование срубной культуры в Северскодонецком бассейне происходило в результате продвижения покровских племен со Среднего Дона и их контакта с местным населением культуры

многоваликовой керамики. Выделены два локальных варианта культуры: Донецкий левобережный и Донецкий правобережный.

Ключові слова: зрубна культура, Сіверський Дінець, могилиники.

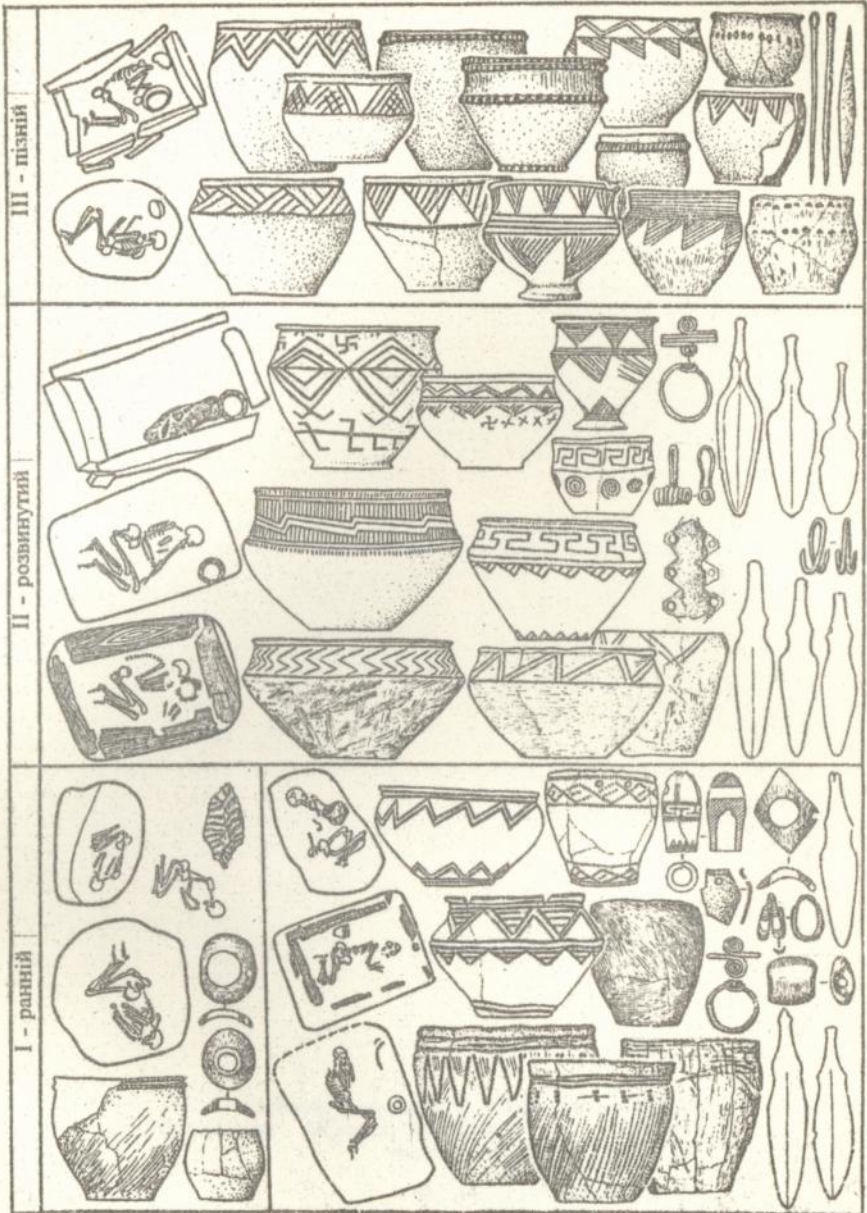

Рис. 1. Хронологічні горизонти могильників зрубної культури Сівського Дінця.

АВ 31.641
АВ 31.641

Сдано в производство 14.12.94. Формат 60x90/16.
Офф.печ. Тираж 100 Заказ 120 Уч.-изд.л. 1.0
ЦБНТИ угольной промышленности
Цех оперативной полиграфии
3400000 г.Донецк, ул.Артема, 60